

KÓSZEGHY MIKLÓS

„Szőlőskertje volt barátomnak...”¹

Előjáróban

Szemernyi kétségünk nem lehet afelől, hogy a bor az Ószövetség világában semmivel sem játszott kevésbé jelentős szerepet, mint manapság. Sőt, tekintve, hogy drága csemege volt, a társadalmi presztízs jeleként talán még fontosabb is lehetett, mint ma. Amikor Huizinga a gazdagság élvezetének talán még a mainál is sokkal erősebb kontúrjairól beszél a 14–15. századi Németalföldön, alighanem olyasmire lel rá, ami az Ószövetség világára nézve ugyanúgy igaz lehet: *„Ma már alig értjük azt a gyönyörűséget, amelyet egy prémmel szegélyezett díszruha, a vidáman lobogó tűzhely, a puha ágy, vagy egy pohár bor szerezhett.”*² Alábbi írásomban arra szeretnék vállalkozni, hogy egy konkrét szőlőtelepítési ügylet kapcsán minél több irányból szemléljem a szőlőt és a tőle (az ókorban még?) elválaszthatatlan bort. Mindkettőt a szó tágabb értelmében vett kultúra fontos elemének tekintem, ugyanakkor szilárd meggyőződésem, hogy éppen a kultúrában betöltött fontos helyük miatt mindkettőnek voltak társadalmi, belpolitikai, sőt alkalomadtán akár külpolitikai vonatkozásai is.

Szöveges forrásként Ézsaiás könyvének ötödik fejezetét választottam, amely a bor előállításának technikai részleteibe is bepillantás enged, miközben alkalmas arra, hogy a szőlőtelepítés társadalmi és gazdasági problémáit is szemügyre vehessük a Kr. e. 8. század végén Júdában. Ez a szöveg ugyanis egy olyan szőlőtelepítési akcióval kapcsolatban született, amellyel Hizqiyya, Júda királya igyekezett enyhíteni országa súlyos és szerteágazó bajain. Egy politikai okokra visszavezethető gazdasági válságban a király a szőlőtelepítésben látta a megoldás egyik alternatíváját. Nagyon nehéz megmondani, miért nem sikerült elérnie a célját. Írásunk kezdetén csak annyi bizonyos, hogy nem a szőlő és nem is a bor volt a hibás.

Forrásunk

1. Hadd énekeljek barátomnak³, ||⁴ barátom⁵ szőlőskertjének énekét!
Szőlőskertje volt barátomnak || termékeny földű⁶ hegyoldalon.

¹ Ézs 5,1

² Huizinga, J.: *A középkor alkonya*. Ford. ... Budapest, 1982. 9.

³ A héber szó (*ydyd*) szeretett személyt jelent, de amint egyéb előfordulásai mutatják, nincs szexuális konnotációja. (Vö.: Zsolt 60,7;84,2; 108,7 valamint 127,2, ahol mindig Isten kedveltjéről van szó. Ugyanez a helyzet a Jer 11,15 esetében is.) Ezért az elterjedt magyar „kedvesem” fordítást mellőzzük.

⁴ A jellel a héber szöveg versegységekre való felosztásának határait jelöljük.

⁵ Az itt szereplő szó (*dwd*) már rendelkezhet szexuális felhanggal, de nem szükségszerűen. Az előző, a jelen szóval párhuzamban álló kifejezés szemantikája miatt döntöttünk itt is a barátom (szó szerint: az apai ágon levő unokatestvér) kifejezés mellett.

2. És megkapálta és megtisztította a kövektől || és világosvörös szőlőfajta⁷val beültette,
És tornyot épített a közepébe || és sajtót vágott benne,
És remélte, hogy szőlőszemeket terem, || de bűdös szőlőszemeket⁸ termett.
3. Most hát,⁹ Jeruzsálem lakói || és Júda férfiai,
Ítéltetek köztem || és szőlőskertem között!
4. Mit kellett volna megtenni még szőlőskertemnek, || és nem tettem meg¹⁰ benne?
Miért, hogy vártam: teremjen szőlőszemeket, || de bűdös szőlőszemeket termett?
5. Most hát tudatom hát veletek, || mit teszek a szőlőskertemmel:
eltávolítom kerítését¹¹ és lesz legelővé, || beszakítom falát és lesz széttaposott legelővé.
6. És teszem őt ...¹² || nem metszik,¹³ és nem assák fel,¹⁴ || és tövissé és gazzá lesz.
És ráparancsolok a felhőkre, || ne esőztessenek rá esőt¹⁵.
7. Mert a Seregek Adonájának¹⁶ szőlőskertje Izrael háza.¹⁷

⁶ A szó szerinti kifejezés (*olajos/zsíros*) teljességgel érthető. Hiszen Palesztinában mindenütt igen magas a napsütéses órák száma, így a szőlő és végső soron a bor minősége elsősorban a termőföld minőségének függvényében alakul.

⁷ A kifejezés ilyen fordításához lásd: Löw, I.: *Die Flora der Juden*. Wien–Leipzig Bd. I. 88.

⁸ A főnév (*b'šym*) mögött a *b'š*, bűdösnek lenni ige áll. Lásd e megoldáshoz: Löw: *Die Flora*, Bd. I. 77.

⁹ A fordulat (*w'attah*) nemcsak itt, hanem az 5. vers legelején is a mondanivalóban észlelhető fordulópont jele. Hasonló a szó funkciója a fogság előtti, Biblián kívüli, héber nyelvű levelekben is, ahol szinte mindig megtaláljuk a megszólítás és a levéltest határán. A szóhoz és funkciójához lásd Wildberger, H.: *Jesaja 1–12, Biblischer Kommentar X/1*. Neukirchen–Vluy, 1972. 170., valamint Brongers, H. A.: *Bemerkungen zum Gebrauch des adverbialen w'attah im Alten Testament*. Vetus Testamentum, 15. (1965) 289–299.

¹⁰ A fordításban a Biblia Hebraica Stuttgartensia (a továbbiakban: BHS) apparátusának javaslatát követjük, amely *wayyiqtol*-alakot olvas ezen a helyen.

¹¹ A szó (*mšwkh*) főnévként hapax legomenon, amely csak itt fordul elő. A mögötte álló ige (*škk*) jelentései (Ex 33,22: Isten *betakarja* Mózes, miközben elhalad Mózes mellett Isten dicsősége, Jób 10,11: az ember csontokkal és inakkal *átstótt* teremtmény, Zsolt 139,11: a világosság *körülveszi* a zsoldárrost) alapján megadott fordításunkat védhetőnek tartjuk.

¹² A héber szó (*bth*) hapax legomenon, a lexikonok szerint jelentése ismeretlen.

¹³ Az itt szereplő ige (*zmr II.*) hapax legomenon. Összesen két előfordulásából az egyetlen nifal-forma e helyütt található.

¹⁴ A héber ige (*dr*) összesen kétszer fordul elő az Ószövetségben, így fordításunk nem lehet mentes a bizonytalanságtól.

¹⁵ Kissé szokatlanul csengő fordításunkkal az eredeti szöveg szójáték-jellegét szeretnénk valamelyest visszaadni, amennyiben igeiként az esőt adni, főnévként pedig az eső gyök szerepel a szövegben.

¹⁶ Adonáj-ként a négy betűt (YHWH = tetragrammaton) írjuk át, tekintettel arra, hogy a név kimondását az ószövetségi hagyomány tiltja. A Seregek kifejezés e formulában nem arra utal, hogy Izrael istene vezetné harcba övéinek csapatait az ellenség ellen. Minden valószínűség szerint az égi seregeket, YHWH égi udvartartásának tagjait jelöli ez a kifejezés, amely a kánaáni mitológiából került át a YHWH-vallás elemei közé. Mivel Jeruzsálem városának története sokkal régebbi, mint a zsidóság dokumentálható története, a folyamatot elég jól lehet látni: Jeruzsálem már több száz esztendőös városi múltra tekinthetett vissza, amikor Dávid az embereivel (2Sám5) elfoglalta, saját városává tette. Az itt talált praeizraelita hagyományanyag részét képezték azok az istenségek, akikből később e nevezetes, YHWH körül álló Sereg tagjai lettek. A problémához máig alapvető fontosságú: Stolz, F.: *Strukturen und Figuren im Kult von Jerusalem*. BZAW 118, Berlin, 1970. Az újabb kutatásokról referál: Albertz, R.: *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*. Göttingen, 1990. 190–211.

¹⁷ Vagyis: a nyilvánvalóan allegorizáló költeményt rögtön elhangzása, illetve elolvasása után maga az Ószövetség értelmezi.

- És Júda férfijai az ő gyönyörűséges ültetvénye.
 És remélt¹⁸ törvényességet és íme: törvényszegés || igazságot¹⁹ és íme: gazság²⁰!
8. Jaj²¹ a házat házhoz ragasztóknak || mezőt mezőhöz közelítőknak,
 amíg már nincs hely || és laktok ti egyedül ebben az országban!
9. Ezt hallottam²² a Seregek Adonájától: bizonyára²³ sok ház pusztává lesz,
 nagyok és szépek lakó nélkül.
10. Mert tíz hold²⁴ szőlő tesz egy bat²⁵ bort || és a mag, egy hómer²⁶ tesz egy éfát.
11. Jaj a korán reggel felkelőknek || ital²⁷ után járóknak,
 az estig kimaradóknak: || bor hevíti őket!
12. És van: citera, hárfa, dob és fuvola,²⁸ és bor és lakoma,
 de Adonáj művére nem figyelnek || kezének tetteit nem látják.
13. Ezért fogságra megy népem²⁹ || anélkül, hogy tudná,
 Tiszteletre méltó férfijai éhen halnak || tömege szomjúságot szomjazik.
14. Ezért tágassá teszi torkát az alvilág, || és kitátja a száját mérték nélkül.
15. És megalázkodik az ember, és megalázkodik a férfi || és az öntelt tekintetű
 megalázkodik.
16. De nagynak bizonyul a Seregek Adonája ítéletében, ||
 és a szent Él³⁰ szentnek bizonyul igazságosságában.

¹⁸ A szöveg logikájából következően YHWH az, aki a mondat alanyaként reménykedik. Hogy azután a remény tárgya miből táplálkozott, azt a későbbiekben tárgyaljuk majd.

¹⁹ Az állítmány értelemszerűen itt is a *remélt*-szó.

²⁰ Az új fordítású, református bibliakiadás megoldása e helyütt egyenesen briliáns, hiszen sikerült visszaadni az ézsaiási szövegben megbúvó ugyanilyen briliáns szójátékot.

²¹ Új irodalmi egység kezdődik, amelyet az egyes egységek kezdetén álló felkiáltásról (*hwy*) jaj-mondásoknak szoktak nevezni.

²² A héber szöveg romlottsága miatt a Septuaginta megoldását követjük a legtöbb modern kommentárral egyetértésben.

²³ Az 'm egy ritka, de lehetséges jelentése megoldásunk alapja. Vö.: Koehler, L. – Baumgartner, W.: *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. (a továbbiakban: KBL) Leiden, 1958. 58.

²⁴ A hold-jelentésű szó az a területet jelenti, amelyet egy ökörfogattal egy nap alatt fel lehet szántani, körülbelül 5000 négyzetméter. Vö.: Galling, K.: *Masse*. In: *Biblisches Reallexikon*. Tübingen, 1977. 204.

²⁵ Egy bat kb. 21–24 liter. Adatunk azon alapul, hogy izraeli lelőhelyekről több olyan, rekonstruálható edény is előkerült, amelyekre eredetileg is ráírták, hogy ürmértékük egy bat. A problémakörhöz lásd: Renz, J. – Röllig, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik*. Bd. II/1. Darmstadt, 1995. 36–37.

²⁶ Egy hómer literre való átszámítása egyelőre nem lehetséges egyértelmű bizonyossággal. Vö.: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 205., valamint Renz – Röllig: *Handbuch*, 38–39. A mennyiség neve és maga a mennyiség is mezopotámiai eredetű (vö.: akkád nevével: *imēru*) Biztosnak csak a számunkra most egyébként is igen fontos sorozat látszik: 1 hómer = 10 éfa = 100 ómer. Vagyis olyan nehéz idők jönnek, amikor majd egységnyi vetőmag mindössze saját súlyának egy tized részét termi majd meg.

²⁷ A héber szövegben szereplő szó (*škr*) jelenthet mindenféle részegítő italt, így bort, de – *horribile dictu* – akár sört is.

²⁸ A hangszerekhez lásd: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 234–236.

²⁹ Véleményem szerint itt a fogság mint általánosan fenyegető lehetőség merül fel. A tapasztalat akár Ézsaiás korában is adott lehetett, hiszen a próféta átélte az északi zsidó állam, Izrael Kr. e. 722-es bukását s lakóinak tömeges deportálását. Ez a szóf fordulat tehát nem szolgáltatott kellő súlyú érvet ahhoz, hogy a passzust vagy akár az egész dalt a babiloni fogság utáni korra datáljuk.

17. És legelnek a bárányok, mint a legelőn, || és a gazdagok romhalmazain bárányok legelésznek.³¹

A dal és az utána következő szakasz irodalmilag, a műfaj tekintetében nem alkot egyetlen egységet. Az 1–7. versek ugyan első pillantásra akár szerelmes dal benyomását is keltethetik,³² valószínű, hogy helytelenül értelmezzük a szöveget, ha mennyasszony és vőlegény oldaláról próbáljuk megközelíteni a mondanivalót. A szöveg eleinte szüreti mulatságokon előadott, egyszerű éneknek tűnik, ám a 3. versben először felbukkanó „most hát” – fordulat (*w^e’attah*) hirtelen ítéletet követel a hallgatóságtól, majd ugyanez a szó az 5. versben magának az ítéletnek a leírását vezeti be. Az Ézs 5,1-7 műfaja leginkább perbeszédként (*Gerichtsrede*) vagy esetleg vádbeszédként (*Anklagerede*) fogható fel.³³ Mindezt figyelembe véve talán már nem is olyan meghökkentő, hogy a szőlőskerttel kapcsolatos vers után egy hosszú sorozatot olvashatunk a prófétai irodalom úgynevezett jaj-mondásaiból, amelyekben a jajkiáltás oka a Júdában tapasztalható szociális érzéketlenség, igazságtalanság, elnyomás és nyomorúság.

A kutatásban *communis opinio*nak tűnik az a felfogás, hogy a vers és az utána következő jaj-mondások Ézsaiás könyvének autentikus, azaz magára Ézsaiásra visszamenő szövegei. A szerzőség megállapítása az ilyen esetekben mindig igen nehéz feladat. A dal lírai műfaj, ezért a legfontosabb érv az ézsaiási szerzőség mellett véleményünk szerint a magas szintű nyelvi minőség, a magyarra is átvethető szójáték alkalmazása, például a 7. versben: gazság – igazság. Ha pedig abból a szintén tudományos közvélekedésből indulunk ki, amely szerint a jaj-mondások Ézsaiás korai íghirdetésének darabjai, akkor látnunk kell, hogy e két, eltérő műfajú szöveg egymás mellettsége nem pusztán a kései redaktori tevékenység eredménye. A redaktorok ugyanis ezen a helyen két olyan anyagot helyeztek egymás mellé, amelyek keletkezési idejük (Ézsaiás korai íghirdetői szakasza a Kr. e. 8. század harmincas–húszas éve, illetve valamivel ezek után, de még mindenképpen Jeruzsálem Kr. e. 701. évi asszír ostroma előtt), valamint autentikus, ézsaiási eredetük folytán is egymás mellé illettek.³⁴ Mindezek alapján az alábbiakban úgy szeretnénk vizsgálni forrásunk szövegét, mint egy adott problémáról szóló kortársi véleményt.

A szőlősketről szóló ének aspektusai

1. A szőlőskert reáliái

A bort jelölő héber szó, a *yyn* nem mentes bizonyos filológiai nehézségektől. Az Ószövetség lapjain a szónak mindig ez az alakja olvasható, amely mássalhangzó készletet a masszóreták³⁵ *yāyin*-formában vokalizálták. A Biblián kívüli előfordulások azonban óvatosságra

³⁰ Él ősi kánaáni istenség, akit az ószövetségi vallástörténet egy korábbi szakaszában azonosítottak YHWH-val. Az Ószövetség ezért gyakorta egymás mellett, szinonimaként használja a két nevet, bár az istenségek eredete nem közös.

³¹ A fejezetben még több jaj-mondást is olvashatunk, mindegyik ugyanazon téma, a szociális igazságtalanság, illetve igazságtalanság tematikájához illeszkedik. Fordítást ezekről nem készítettünk, de későbbi érvelésünk során alkalomadtán majd hivatkozunk rájuk.

³² A szőlőskert és a földművelés mint szexuális metaforák nemcsak az Ószövetségből, hanem akár a magyar népdalkincs darabjaiból is bőségesen adathatók.

³³ Vö.: Wildberger: *Jesaja 1–12*, 166.

³⁴ A szerzőséghez további bőséges irodalommal lásd: Wildberger: *Jesaja 1–12*, 166. A szerzőség kérdésében Wildberger igen határozottan utal a *communis opinio*ra: „Die Echtheit ist unbestritten.”

³⁵ A Héber Biblia szövegének tudós nyelvész gondozói a Kr. u. I. évezred második felében. Nekik köszönhetjük a mássalhangzókkal leírva hagyományozott héber szöveg magánhangzókval való ellá-

intenek a kiejtést illetően. Tel-Arad vaskori erődtítményének utolsó rétegében előkerült a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján ott szolgálatot teljesítő parancsnok, Eljasib archívumának egy része.³⁶ Az osztrakonok egyik témája az erődben állomásozó görög³⁷ hopliták ellátása volt. A zsoldosok állami javadalmából a bor sem hiányozhatott, s az archívum szövegei mindig a *yyn*-alakot tartalmazzák. Ez pedig alátámasztani látszik a masszóréták vokalizációját. Sokkal korábban, alighanem a Kr. e. 9. vagy 8. században³⁸ keletkeztek az úgynevezett samáriai osztrakonok.³⁹ Ezek a szót *yn*-ként tartalmazzák. Ez nem teszi lehetővé a masszóréták által az Ószövetség lapjain javasolt pontozást, hiszen a samáriai alakok egy mássalhangzóval kevesebbet tartalmaznak. Hogy azután ebből csakugyan levezethető a *yēn* mint eredeti kiejtési forma, nos, e kérdést e helyütt nyitva kell hagynunk, mert megvitatása túl messzire vinne kitűzött témánktól. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szó két eltérő írásmódja az izraeli és a júdai nyelv eltérő kiejtési hagyományaira utal. Megjegyzendő, hogy a bor jelentésű akkád szó, az *īnu(m)* II. kánaáni jövevényszó az akkádban,⁴⁰ ami jól jelzi a bor terjedésének irányát és egyik kiindulópontját is.

A szőlő a Mediterráneum térségében valószínűleg Észak-Anatóliában volt őshonos,⁴¹ és ezt a tényt, valamint a szőlő és a bor terjedését a nyelvi emlékek is ennek megfelelően rajzolják ki.⁴² A mai Izraelben a szüret a meleg, tengerparti vidékeken júniusra, Galilea hűvösebb éghajlatú dombjai között inkább októberre esik. A Templomtekercs a szüreti ünnepséget a páska utánra helyezi, olyan időpontra, amely leginkább a keresztény pünkösdnek felel meg.⁴³ A szüretet követő három alapvető munkafolyamat világos: taposás – a must összegyűjtése – fermentáció. A taposást, amint az a bibliai szövegből is kiderült, sziklába

tását is. Tevékenységükkel kapcsolatosan első megközelítésben lásd: Würthwein, E.: *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*. Stuttgart, 1988⁵, 34–37., valamint: Tov, E.: *Der Text der Hebräischen Bibel. Handbuch der Textkritik*. Stuttgart, 1997. 31–64.

³⁶ A szövegek *editio princeps*e: Aharoni, Y.: *The Arad Inscriptions*. English Edition. Edited and revised by Anson F. Rainey. Jerusalem, 1981. Legújabb és minden darabra kiterjedő nemzetközi feldolgozásuk: Renz – Röhlig: *Handbuch*, 353–402. Magyar nyelven: Kőszeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Budapest, 2003. 19–49.

³⁷ A héber *ktm*-terminus ilyen értelmű fordításához lásd: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 31–32.

³⁸ A datálás kérdéséhez, illetve az azt övező élénk vitához lásd: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 153–154.

³⁹ A szövegek *editio princeps*e: Reisner, G. A. et al.: *Harvard Excavations at Samaria 1908–1910*. I. Cambridge, 1924. 227–246., valamint II Tablet 55 c,d,e. Legújabb és minden darabra kiterjedő nemzetközi feldolgozásuk: Renz – Röhlig: *Handbuch*, 79–109. Magyar nyelven: Kőszeghy: *Cseréplevelek*, 145–161.

⁴⁰ Vö.: AHw 383.

⁴¹ Erről bővebben: Henessy J. B.: *The Foreign Relations of Palestine During the Early Bronze Age*. London, 1967. 35–35.

⁴² A *yyn*-alak lehetséges terjedési topográfiájához lásd: Frankel, R.: *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*. Sheffield, 1999. 35–36. A hettita *wi-yanas*-alak lehetőtt Frankel szerint a kiindulási pont, és a nemes nedű nyugat-délnyugati terjedésére utal a cipriai *wo-i-no*-forma. De az ugariti *yn*, az izraeli nyelvből adatolható ugyanilyen alak, valamint a júdai nyelvi *yyn* alapja is a hettita szó lehetett. A szó hettita eredete mellett meggyőző érveket hoz fel: Brown, J. P.: *The Mediterranean Vocabulary of the Wine*. Vetus Testamentum, 19. (1969) 146–170., kül.: 147–151.

⁴³ A szöveg helye: 11QT 19,11–21,10; lásd: Yadin, Y.: *The Temple Scroll*. Jerusalem, 1983.

vágott mélyedésben végezték (*yqb*), de a fogság előtti időszak végéről származó szövegek a *gt*-terminust is mintha egyszerűen borkészítő helyként fogták fel.⁴⁴

A szőlő és a bor az Ótestamentum több helye szerint (Num 13,23; Ézs 65,8) is Palesztina, azaz az Ígéret Földjének áldásai közé tartozik. A szemeket frissen és mazsolává aszalva is fogyasztották. Úgy tűnik, hogy a mazsolát több minőségi kategória szerint is előállították, a gyengébb szolgált a közemberek számára (1 Sám 25,18), de a jobb minőségű egyértelműen csemegének számított (Én 2,5). Palesztinában nemcsak a helyben termelt borokat fogyasztották, hanem nagy becsben tartottak bizonyos külföldi fajtákat is. A Libanon hegyén termett bort (Hós 14,8), a feltehetően Damaszkuszhoz közeli Helbon borát (Ez 27,18-19) említhetjük ebben az összefüggésben. A hellenisztikus korban azután megjelennek a területen a rhodosi és knidosi borok is.⁴⁵ A borok többsége vörösbor volt, legalább is erre látszik utalni a bor szinonimájaként használt kifejezés: a szőlő vére (Gen 49,11; Deut 32,14).

A szőlő telepítése és művelése⁴⁶ igen nehéz és nagy szakértelmet igénylő munka volt már az Ószövetség világában is. A dimbes-dombos táj meredek lejtőin csaknem mindenütt a kiszemelt terület teraszosítását kellett elsőként elvégezni, hogy a télvíz idején lezúduló esővíz ne tudja elmosni az egyébként sem túl vastag termőréteget. Ezt követően a kövektől való megtisztításon volt a sor, majd jöhetett az ültetés. A palesztinai parasztok sem ma, sem pedig az ókorban nem kötötték karókra a szőlőt, a fűrtök normális esetben a földön szétterülve várták a szüret napját. A lugast ismerték, hiszen egyébként értelmezhetetlen volna a békés jólét egyik metaforájaként használt kifejezés: a szőlőtőke alatt ülni (1Kir 5,5; Mik 4,4; 1Makk 14,12). A szüret után a termés a kert területén, a sziklába vágott sajtóba került, amelyből egy vagy több cső vezetett egy vagy több közeli medencébe. A kitaposott levelet azután ebben a medencében érelték. Ezt követően nyilván a szűrés és más, nélkülözhetetlen munkafolyamatok következtek, de ezekről az ószövetségi szöveganyag alapján egészen pontos képet alkotni egyelőre nem teljesen lehetséges.

2. A szőlőskert és a külpolitika

A kert telepítésének külpolitikai környezete cseppet sem érdektelen. Ahogyan már említettük, Kr. e. 722-ben Asszíria véget vetett Izrael, az északi zsidó állam politikai létének. A lakosság nagy csoportjait deportálták a birodalom Ninivétől keletre eső vidékeire. Ez a világpolitikai gyökerű fordulat a viszonylag elszigetelt Júda életében is fontos változásokat indukált. Az immár egyetlen zsidó állam ettől kezdve természetes menekülési célpontul kínálkozott mindenki számára, aki valamilyen okból nem akart Asszíria fennhatósága alatt élni. Természetesen ma már egyre több adattal rendelkezünk, amelyek azt mutatják, hogy az asszír fennhatóság alatt lehetett élni, sőt, ha egy államot rátermett elit vezetett, akkor még egyfajta virágzás is lehetséges volt Asszíria gazdasági érdekeinek szélárnyékában. A legjobb példa erre talán éppen Hizqiyya király fia, Manasse hosszú júdai uralma lehet a Kr. e. 7. század teljes első felében.

Ugyanakkor azonban elég egzakt ténynek látszik (már amennyire a terebejárás, a *survey* ilyen módszernek tekinthető), hogy Jeruzsálem és Júda területén a népesség a Kr. e. 8. század utolsó harmadában olyan gyorsan nőtt, hogy ezt a növekedést nem lehet a természete-

⁴⁴ A szöveghelyek teljes listáját lásd: Frankel: *Wine*, 185–186. A *gt* (akkád megfelelője a *dimtu*) alapjelentése torony, talán a csősztornyok mintájára ilyesféle építményekben tárolták a forrásban levő mustot.

⁴⁵ Lásd ehhez: Galling: *Biblisches Reallexikon*, 362–363.

⁴⁶ A kérdéshez első megközelítésben lásd: Zwickel, W.: *Die Welt des Alten und Neuen Testaments. Ein Sach- und Arbeitsbuch*. Stuttgart, 1997. 50–51.

tes szaporodással magyarázni. Jeruzsálem területe a század végén kétszerese ötven évvel korábbi önmagának, de a beépített terület erőteljesen növekszik ebben a periódusban Galilea,⁴⁷ Bét-Semes,⁴⁸ Lákis, sőt a transzjordániai Ammón⁴⁹ területén is. E fejlődési vonal mögött az északi királyságból érkező olyan menekülteket kell látnunk, akik még az állam bukása, azaz Kr. e. 722. előtt emigráltak. Kr. e. 733. óta ugyanis Izrael már csak egy életképtelen mini-állam volt Samária környékén, a köves talajú Erfaimi-dombvidéken. Itt már sem megművelhető földet nem lehetett találni, sem egyéb munkalehetőséget, már mindenki arra várhatott, mikor adja meg az egykor jobb napokat látott államnak Asszíria a kegyelemdőfést. Júda lakosságának növekedése tehát a legvalószínűbb forráskönyv szerint efraimi gazdasági menekültekből állt.

A szőlősketről szóló ének tehát egy olyan korban keletkezett, amelyre a hatalmas tömegeket megmozgató változások voltak a leginkább jellemzők. A kis Júdai Királyságnak valahogy meg kellett találnia a túlélés lehetőségét ebben a turbulens időszakban.⁵⁰

3. A szőlőskert és a gazdasági válság

A nemzetközi politikai képlet felvázolása számunkra most ezen a vázlatos szinten is elegendő. Jelen írásunkban ugyanis arra szeretnénk választ találni, milyen társadalmi folyamatokat indukált ez a nemzetközi helyzet Júda királyságán belül. És természetesen azt sem hagyhatjuk megválaszolatlanul, mi köze mindennek ahhoz, hogy Ézsaiás próféta barátja szőlőskertjéről énekel számunkra csaknem háromezer esztendő távlatából.

Júda felől nézve két olyan dolog történt, amelyek együttes hatásával feltétlenül számolni kellett. Egyfelől Júda asszír vazallus állammá vált, ennek minden terhével (adók, munkaerő és katonák beszolgáltatásának kötelezettsége) és esetleges előnyével (a világkereskedelemben való részvétel lehetősége) együtt. Másfelől kezdeni kellett valamit az északi gazdasági menekültekkel is. Elvégre közös gyökerek ide, szolidaritás oda, ezek a betelepültek aligha számítottak szívesen látott vendégeknek Júdában. Hizqiyya kormányzata mindkét probléma megoldásával komolyan foglalkozni kezdett.

Első lépésként, ha ezen intézkedések nyomára akarunk jutni, egy szabványosított (körülbelül negyven liter űrtartamú) korsó ötlük a szemünkbe. A korsók fülébe négy betűt nyomtak a kiegészítés előtt: *lmlk* (azaz: *a királyé* vagy *a királynak szánt*, tudniillik a korsóban levő termék). A korsókkal kapcsolatos alapvető tudományos közmeggyőződés szerint a királyi birtokok terményeit vagy a királynak szánt, esetleg az udvar által újra elosztott javakat (bort és olajat) továbbították ezekben az edényekben a királyság egyik pontjáról a másikra.⁵¹ Mivel azonban ilyen edényből a filiszteus területeken is előkerült jó néhány, nem

⁴⁷ Lásd: Gal, Z.: *The Lower Galilee in the Iron Age. II: Analysis of Survey Material and Its Historical Interpretation*. Tel Aviv, 15/16. (1988/1989) 56–64.

⁴⁸ Lásd: Lehmann, G. – Niemann, H. – M. – Zwickel, W.: *Zora und Eschtaol. Ein archäologischer Oberflächen-Survey im Gebiet nördlich von Bet-Schemesch*. Ugarit Forschungen, 28. (1996) 395–396

⁴⁹ Lásd ehhez: Zwickel, W.: *Die Wirtschaftsreform des Hiskia und die Sozialkritik der Propheten des 8. Jahrhunderts*. Evangelische Theologie, 59. (1999) 357–377., kül.: 367–368.

⁵⁰ A korszak nemzetközi történelmének könyvtári irodalma van. Magyar nyelven a legjobb: Roaf, M.: *A mezopotámiai világ atlasza*. Budapest, 1998. A nemzetközi irodalom újabb összefoglalói közül első tájékozódást nyújt Asszíria vonatkozásában is: Mieroop, M. van den: *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*. London, 2007. 216–230.

⁵¹ Az edénytípus elterjedésének és történeti összefüggéseinek máig csupán egyetlen monográfiája van: Welten, P.: *Die Königs Stempel. Ein Beitrag zur Militärpolitik Judas unter Hiskia und Josia*. Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins, 41. Wiesbaden, 1972.

kizárt, hogy a júdai királyi udvar által monopolizált bor- és olajexport is ilyen edényekben bonyolódott.⁵² Ez a kereskedelmi tevékenység még inkább valószínűnek látszik egy Tel Qasiléban talált osztrakon adatainak tükrében. Tel Qasile máig a legteljesebben feltárt filiszteus város Tel Aviv egyik északi külvárosában. A Yarkon folyó itt torkollik a Földközi-tengerbe. A folyó ma már csak időszakos vízfolyás, ám az ókorban az év nagy részében hajózható volt. Az előkerült osztrakon héber nyelvű, s töredékessége ellenére számunkra most igen fontos:

1. sor: *lmk ʾlp]...* azaz: *a királyé eze[r]...*

2. sor: *šmn wm'h* azaz: *egyszáz⁵³ olaj⁵⁴*

3. sor: *hyhw⁵⁵*

Vagyis: Hizqiyya állama az olaj (és feltételezhetően) a bor exportjával próbálkozott, hogy jövedelmeit a megnövekedett feladatoknak megfelelően növelni próbálja. Az a tény, hogy mindez egy tengeri kikötőn keresztül zajlott, arra utal, hogy távolsági exporttal lehet dolgunk. Mezopotámiába alighanem inkább szárazföldi úton juttatták el a terményeket, ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy a júdai olaj (és feltételezhetően) bor célországa Egyiptom lehetett. Ha azonban azt látjuk, hogy az olaj és (feltételezhetően) a bor egyszerűen exportcikké válnak, akkor arra kell gondolnunk, hogy Júdában növekedett a szőlő és az olajfa termőterülete is. És csakugyan: Júda területének nagy részén ekkor kezd komoly méreteket ölteni a teraszosítás, amely nélkül a meredek, gyakran köves hegysíkokon semmi-féle mezőgazdasági termelést nem lehetett volna folytatni.⁵⁶ A szőlőskertről szóló éneket (ha abból indulunk ki, hogy északi szerzőségű szövegről lehet szó) ezek szerint érdemes elhelyeznünk az imént elemzett gazdasági törekvések történeti háttére előtt. A szőlőskert telepítése tehát szimbolikus értelemben e gazdaságpolitika egészét jelképezi, s ugyanarra utal, mint a régészeti leletek vagy a tel-qasilei osztrakon: Júda olaj és bor exportálásával próbált olyan többletbevételekhez jutni, amelyekkel finanszírozni próbálta a vazallusi létből és a menekültek megérkezéséből adódó új feladatait.

4. A szőlőskert és a korrupció

A kérdés ezután már csak az, hogy miért csatolták a későbbi redaktorok közvetlenül a szőlőskertéről szóló ének után a fenyegető hangvételű jaj-mondásokat. Arra is jó volna választ találni, miért nem sikerül a szőlőskert telepítése, miért nem hoz jó szőlőt, bort, azaz végső soron jövedelmet a kert, amiért pedig gazdája mindent megtett.

Idézzük még egyszer magunk elé a kulcsfontosságú 8. verset!

8. *Jaj a házat házhoz ragasztóknak || mezőt mezőhöz közelítőknak,
amíg már nincs hely || és laktok ti egyedül ebben az országban!*

⁵² Vö.: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 359.

⁵³ A százat jelölő szó kissé furcsa módon az olajat jelentő után szerepel. Ez kétségtelenül igen furcsa szórend, de talán a sietség és a leltározási nyelv tömörítő szándékának számlájára írhatjuk. Vö.: Renz – Röllig: *Handbuch*, 227.

⁵⁴ Az olaj mellé egészen biztosan fel kell tételeznünk a korsó-szót is. Ez ugyan nincs a szövegben, de a dolgok természetéből adódóan érdemes odaértenünk. Ugyanígy, véleményünk szerint helyesen: Renz – Röllig: *Handbuch*, 277.

⁵⁵ Személynév.

⁵⁶ Vö.: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 359, különös tekintettel a Jeruzsálemtől délnyugatra fekvő Refaim-síkságra.

Csábító volna feltételezni, hogy ezen a helyen a nagybirtok előretörését kárhozná a szöveg. A múlt század nyolcvanas éveig a kutatás fő iránya a korai, praeeindusztriális kapitalizmussal hozta összefüggésbe ezt a szöveget és minden olyan más prófétai szöveget is, amelyekben a társadalmi igazságosság, illetve igazságtalanság ténye felmerült.⁵⁷ E modell szerint a vidéki földek a város lakó elit kezén voltak, a vízzel, a vetőmaggal és a műveléshez szükséges szerszámokkal együtt. Ezeket adták bérbe előre meghatározott bérleti díj fejében a parasztoknak. Ez utóbbi réteg tagjai igen kiszolgáltatott helyzetben voltak, hiszen egyetlen rossz termésű év tönkretelthette gazdaságukat. A bérleti díjat a termés mennyiségétől függetlenül fizetni kellett, s adott esetben a paraszt csak a felette már egyébként is gazdasági hatalommal rendelkező birtokoshoz fordulhatott kölcsönért. Ez pedig egy idő után az antik adósrabszolgasághoz hasonló személyi függéshez vezethetett. Magunk úgy véljük, hogy ez a modell teljes mértékben elfogadható volna, ha sikerülne bizonyítani, hogy a föld csakugyan teljes egészében a város lakó elit tulajdonában állt. Jelen pillanatban azonban mintha éppen ezt nem lehetne tökéletesen bizonyítani, így e modellt egyelőre hipotézisnek, igaz, tetszetős hipotézisnek kell tartanunk. Elképzelhetőnek tartjuk azonban, hogy létezik a helyzetnek egy másik, legalább ilyen jó, sőt talán valamivel még jobb magyarázata is. Az alábbiakban ezt szeretnénk felvázolni.

Kiindulási pontként e modellben is az Ézs 5,8-at választjuk, azaz a házak házakhoz ragasztásának kérdéskörét. Ezzel kapcsolatban természetesen fel kell vetnünk a kérdést, hogy miért éppen a szőlőskerttel, azaz áttételesen a bortermeléssel kapcsolatban merül fel ez a fajta, és miért éppen ez a fajta társadalomkritika. A múlt század kilencvenes éveiben ugyanis Izrael területén egy sor olyan terepbejárást (*survey*) végeztek el, amelyeknek eredményei a segítségünkre lehetnek. A terepbejárás módszere nyilvánvalóan nem teszi lehetővé, hogy egy adott települést olyan pontossággal és részletességgel tárjanak fel, mint egy több éven, esetenként több évtizeden keresztül végzett ásatás esetén. A módszer során ugyanis „mindössze” annyi történik, hogy a területen talált (gyakorta jelentős mennyiségű) kerámiaanyag segítségével megállapítják, hogy az adott település melyik történelmi korban lehetett lakott. Ha pedig a módszert egy nagyobb területen alkalmazzák, akkor az lehetőséget kínál egy adott régió települési hálózatának rekonstruálására is.

Az Ézs 5,8 alapján feltételezhetnénk, hogy a városokban egymáshoz ragasztott házakról beszél a szöveg, ám ez nem valószínű. A vaskori városok beépítésének szokásos módja ugyanis ez volt. A drága városfal hosszú időre meghatározta a település nagyságát, s az azon belüli teret maximálisan ki kellett használni. Szabad térség csak a városkapu közvetlen közelében állt a város lakók rendelkezésére. Ám ha ez így van, akkor a bibliai szöveg szerint mindenkinek jaj, hiszen mindenki így építkezett a városok belsejében. Azt imént említett *survey*-módszer egy konkrét, Lákis környéki alkalmazása⁵⁸ azonban érdekes településtörténeti fejlődési vonalra derített fényt. Kiderült, hogy a város környéki területek, valamint a város melletti folyó völgy mellékvölgyei a Kr. e. 9. században elég gyéren lakottak voltak. Egy-egy tanyaszerű telep viszonylag kiterjedt birtokkal rendelkezett, mert elég messze feküdt legközelebbi szomszédjától. A családnak tehát rendelkezésére állt elegendő hely ahhoz, hogy azt megművelve biztosítsa saját maga számára a túlélést. Ez a helyzet azonban a Kr. e. 8. századra, azaz Hizqiyya uralkodásának idejére drámaian megváltozik. A fő folyó völgy és a mellék wádik is megtelnek apró tanyákkal. Ezek sem nagyobbak, mint a

⁵⁷ E munkák közül talán a legnagyobb hatású: Kessler, R.: *Staat und Gesellschaft im vorexilischen Juda vom 8. Jahrhundert bis zum Exil*. Supplementum Vetus Testamentum, 47. Leiden, ... kül.: 3–17.

⁵⁸ Dagan, Y.: *Archaeological Survey of Israel, Map of Lachish*. Jerusalem, 1999.

korábbiak, de jelenlétükkel a már mások által használt termőföldekből hasítanak ki maguknak valamennyit. Így a régebben ott élő családok elveszítették biztosnak számító lét-alapjukat, ám a birtokok nagyságából kiindulva feltételezhetjük, hogy az új tanyákon élők is szűkös körülmények közé kerültek.⁵⁹ Könnyen elképzelhető, hogy a házat házhoz ragasztás gyakorlata az ehhez hasonló régiókban számíthatott elviselhetetlen, új gyakorlatnak. Arról lehetett szó ugyanis, hogy az északi menekültek számára a királyi hatalom még hasznosítható júdai területeken jelölt ki földterületeket – a már régóta ott élők rovására. A jövevények és az őslakók közt az alapvető szolidaritás ellenére is mindennaposak lehettek az összetűzések, s e politika természetes következményeként tárja elénk azután a 9. vers második fele, valamint a 10. vers a pusztulást. A szöveg tehát legalább két szinten is a metafora eszközeként használja a szőlőskertet. A szőlőskert egyfelől reális kert, hiszen – amint a *lmlk*-pecsétnyomatokból kitűnt – a júdai állam a megnövekedett népességből, valamint az assziroknak való adófizetési kötelezettségből adódó többlet feladatait olaj és bor exportjával próbálta megoldani. Másfelől pedig a viszonylag hamar termőre forduló szőlőt addig gabonatermesztésre használt földekre telepítették, hogy földet és viszonylag hamar megélhetést is nyújtsanak az északi menekülteknek. Természetesen komolyan veszélyeztetve ezzel a júdai őslakosok megélhetésének alapjait. A szőlőskert elvadul, elvadítja ura, aki végül csalódik benne. Hiszen bűdös szőlő termett a várt nemes fürtök helyett. Mindezzel Isten (és talán a véleményüket Istenhez kötő, a gazdasági és politikai folyamatokban vesztesre álló júdaiak) nyilvánít véleményt a korabeli Júda alighanem legfontosabb társadalom- és gazdaságpolitikai kísérletéről, amely ilyenformán mintha eleve kudarcra lett volna ítélve.

Ám a történetnek ezen a ponton még nincs vége. Ha ugyanis Ézsaiás könyvének két másik, hasonlóan szociális indíttatású passzusára tekintünk, kiderül, hogy a rendszerben léteztek olyan tényezők is, amelyek mintegy prognosztizálták a bukást. Nemcsak az ötlet volt rossz Ézsaiás és a mögötte álló társadalmi-politikai csoportok szemében, hanem az ötlet megvalósulását kísérő korrupció is. Gondoljunk csak bele: egy olyan állami beruházásról van szó, amely az ország termőföldjeit osztja újra, átrendezi a földbirtokok tulajdoni viszonyait. Természetesen azon nyomban megjelenik a korrupció. Nem az lenne inkább a csoda, ha nem ütné fel a fejét minden korok államapparátusának eme kiirthatatlan kísérő jelensége? Az Ézs 10,1-2 mintha rávilágítana a folyamatra, ahogyan a júdai hivatalnokok előteremtették a szükséges termőföld mennyiséget:

1. *Jaj a gonosz rendeletek elrendelőinek*⁶⁰ || *és akik folyvást*⁶¹ *fáradtságot írnak elő,*
2. *hogy a gyengéket kiszorítsák a jogigényből* || *és hogy elvegyék népem szegényeinek jogát, hogy tegyék az özvegyet zsákmányukká* || *hogy az árvákat kifosszák.*

Vagyis alighanem nem mindig érvényesült a rászorultság elve. Nem az kapott földet, akinek nem volt, hanem az, aki többlet csúsztatott a megfelelő pillanatban a megfelelő személynek. Modern történet? Természetesen nem, hiszen mindez körülbelül 2700 évvel ezelőtt játszódott. Vagy talán mégis, hiszen a közhelyessé vált mondatból jól tudjuk, milyen kevés újdonság van a Nap alatt. S ha lennének kétségeink afelől, kiket terhel a bűn, a próféta könyve egy másik helyén megint a segítségünkre siet. Az Ézs 3,14-15-ben ezt olvashatjuk:

⁵⁹ A részletesebb településtörténeti elemzést lásd: Zwickel: *Wirtschaftsreform*, 366–368.

⁶⁰ A szöveg egyazon gyök igeként és főnévként való szerepeltetésével szójátékot alkot, ezt szerettük volna fordításunkkal érzékeltetni.

⁶¹ A *ktb* (*irni*) ige *piél* participiuma és ugyanazon ige *qal* alakja egymás mellett nyilvánvalóan újabb szójátékot alkot. A *piél* duratív jelentését szerettük volna kidomborítani fordításunkban.

14. Adonáj jön törvénykezni || népe véneivel és hivatalnokaival⁶²

Ti letaroltátok a szőlőhegyet || a szegényektől rabolt [holmi⁶³] a házatokban.

15. Mi jut eszetekbe, hogy széttúzzátok népemet, || és a szegény arcát széttapossátok⁶⁴?

Igen, a hivatalnokok és a társadalmi elit tagjai. Az egész akció kapcsán elsősorban ők a próféta kritika elsőszámú célpontjai. Hogy maga YHWH lép majd fel a szegények érdekei ellen, ezt a körülményt a kor gondolkodását és szellemi viszonyait ismerve nem árt komolyan vennünk. Isten mint a jogrend őre nem hagyja, hogy a végtelenségig ilyen korrupt módon menjenek a dolgok. A kritikus hang mögött a társadalom sok tagjának elégedetlensége és kritikája húzódik meg. Mindettől egy csapásra nyilván nem változtak meg a dolgok, a szegények nem kapták vissza elcsalt igazságukat, az utólag odaragasztott házak sem tűntek el, és a lerombolt szőlőskert sem fordult újra termővé. Mi azonban talán gazdagabbak lettünk egy történelmi tapasztalattal: még egy lírai dal is fontos információkat hordozó történelmi forrás lehet, ha komolyan vesszük.

És vajon lehet-e nem komolyan venni egy forrást?

MIKLÓS KÓSZEGHY

„My loved one had a vineyard...”

In 722 BC, Samaria was captured by the Assyrian forces, which brought an end to the statehood of ancient Israel. The population had already begun to flee before the conquest, and many had found refuge in the Southern Jewish state of Judah. The resettlement of the refugees meant a serious economical challenge for Judah, which was both smaller and poorer than Israel.

Historical research may find the description of two solutions for coping with these problems in the prophetic song of Isaiah 5 about the vineyard as well as the woe oracles immediately following it. The poem is about an unsuccessful attempt to plant a vineyard while the woe oracles scourge the phenomena of social injustice and corruption.

Both written in the last third of the 8th century BC, the poem and the woe oracles are tightly bound together. Recent archeological research has shown that the Kingdom of Judah had tried to get revenue relatively quickly from vineyard plantation campaigns so that it could finance the settlement of the refugees. On the other hand, they had tried to grant land, big enough to sustain them, to the newcomers among the natives.

According to Isaiah 5 both actions were accompanied by wide-ranging corruption and social injustice, because of which these attempts, going against God's will, could not succeed.

⁶² Lehetséges felfogása a mondatnak, hogy Adonáj népe vénei és főemberei ellen készül törvénykezni.

⁶³ Az értelmezést elősegítő kiegészítés.

⁶⁴ A fordulat igen erőteljes idiómaként is felfogható, mint az igen erőteljes elnyomás kifejezése.